

תוכן העניינים

מבוא	3
פרק א. רקע: יהדות רוסיה במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20	5
פרק ב'. התהוותה של התנועה הטריטוריאליסטית	13
פרק ג'. פעילות התנועה הטריטוריאליסטית ברוסיה	20
סיכום	26
ביבליוגרפיה	28

מבוא

במהלך המחצית השנייה למאה ה-19 חווה הציבור היהודי באימפריה הרוסית תמורות חברתיות, פוליטיות וכלכליות מרחיקות לכת. בשנת 1855, עם עלייתו לשלטון של הצאר אלכסנדר השני נפתח עבורם עידן חדש. המדיניות שגיבש צאר זה כלפי היהודים לא נבעה אמנם מתוך יחסו כלפי קבוצת מיעוט זו, אלא מתוך השאיפה לחולל שינוי בשיטות הממשל של קודמו – הצאר ניקולאי הראשון, מי שנחשב בתולדות יהודי רוסיה לשונא יהודים מובהק – אולם הייתה לה השפעה דרמטית על חייהם. כתוצאה מן הרפורמות שהנהיג אלכסנדר השני, הלכה ונוצרה שכבה משמעותית של יהודים שיצאו מתוך תחום המושב, ספגו רעיונות חדשים וזרים לחברה היהודית המסורתית בתחום המושב. רבים מיהודים צעירים הצטרפו לתנועות ומפלגות פוליטיות שונות שהציעו פתרונות שונים לבעיית היהודים באימפריה הרוסית.¹

אחד הזרמים הרעיוניים-פוליטיים היהודיים היה הטריטוריאליזם אשר תומכיו היו שותפים לרוב להשקפות הלאומיות של הציונים, אך שללו אפשרות להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל וחיפשו טריטוריה אחרת לישות יהודית טריטוריאלית אוטונומית. התנועה הטריטוריאליסטית הוקמה בראשית 1905, לאחר פרישת מייסדיה מהסתדרות הציונית, בסערת פולמוס אוגנדה ובתחילתה של המהפכה הרוסית הראשונה (1905). תכנית ההתיישבות היהודית האוטונומית באוגנדה זכתה לתמיכה, כאשר התברר כי מגעיו של הרצל עם הסולטאן התורכי לא הניבו פירות, ולכן רק מיעוט מקרב יהודי רוסיה יכול היה לעלות לארץ-ישראל. בקרב הציונות הרוסית היו רבים שהתייצבו לצד הצעה זו שאימץ תיאודור הרצל, ותמכו בו כנגד ציוני ציון הנאמנים לארץ-ישראל. רעיונם המרכזי היה שיש להקים מקלט לאומי עבור העם היהודי בכל טריטוריה אפשרית, אשר בה תתאפשר בניית חברה יהודית וכלכלתה החל מן היסודות הראשונים בכדי להבטיח את ההתפתחות הרצויה של העם היהודי.²

לאחר דחיית תכנית אוגנדה בקונגרס הציוני השביעי בסוף יולי 1905 צירים רבים עזבו את התנועה הציונית בוועידה שכונסה לאחר פרישתם הקימו את ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יידישע טעריטאריאליסטישע ארגאניזציע / יט"א). רוב הנאספים היו צירים מרוסיה והוועידה אף החליטה שהוועד המרכזי של הארגון החדש יהיה בוורשה בידי ישראל איזידור יסינובסקי (1842-1917) והמרכז הפיננסי בקייב בידי מקס עמנואל מנדלשטם (1839-1912). רק נשיא הכבוד, ישראל זנגוויל (1864-1926), אשר הצטרף להסתדרות רק לאחר הקמתה, ישב בלונדון כדי להקנות לארגון אופי כלל-יהודי. אבל מהצעדים הראשונים של היט"א התברר שהמרכז האמיתי שלה נמצא בלונדון והעבודה מתרכזת בידי זנגוויל הנושא ונותן עם השרים הבריטיים ועם אילי ההון היהודיים.³ יחד עם זאת, הצירים הרוסיים שחזרו משווייץ נהיו מורשי היט"א (כמו שלפני כן היו חלקם מורשים של ההסתדרות הציונית) והחלו להקים רשת טריטוריאליסטית ארגונית ולהפיץ את הרעיון הטריטוריאליסטי בקרב יהדות רוסיה.

מטרת עבודה זו היא להתחקות אחר המגמות בפעילות הזרם הטריטוריאליסטי באימפריה הרוסית. שאלות המחקר שעומדת במרכז עבודה זו היא "מה היו מטרותיה של התנועה הטריטוריאליסטית וכיצד פעלה

¹ מתתיהו מינץ, "הפוליטיזציה של העם היהודי והתנועה הציונית", בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), *הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש* (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1999), עמ' 334.

² שם, עמ' 442.

³ David Glover, "Imperial Zion: Israel Zangwill and the English Origins of Territorialism," in Eitan Bar-Yosef and Nadia Valman (eds.), *The Jew in Late-Victorian and Edwardian Culture: Between the East End and East Africa* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009), pp. 134-136.

פרק א. רקע: יהדות רוסיה במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20

במהלך המאה ה-18, כתוצאה מסכסוכים פנימיים ומלחמות רבות, נחלשה המדינה הפולנית וחולקה בין שלוש שכנותיה – אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. החלוקה בוצעה בשלוש פעימות – בשנים 1772, 1793 ו-1795. ליטא, בלארוס ומזרח אוקראינה סופחו על-ידי האימפריה הרוסית. יחד עם טריטוריות אלה, קיבלה רוסיה אוכלוסייה יהודית רבה. לאחר החלוקה הראשונה של פולין (1772) הבטיחה הצרינה הליברלית והנאורה של רוסיה, יקטרינה השנייה (1762-1796), כי תעניק לנתיניה היהודיים את כל החירויות. ואולם, לאחר החלוקה השלישית של פולין, על רקע המהפכה הצרפתית והתפשטות רעיונות מהפכניים ברחבי אירופה, נסוגה יקטרינה השנייה מהבטחותיה. ביוני 1794 אסרה הקיסרית על היהודים להתגורר באזוריה הפנימיים של רוסיה והגבילה את מקום מושבם לאזור מוגבל במערב האימפריה (תחום המושב). תחום המושב כלל אדמות פולין לשעבר (ליטא, בלארוס ואוקראינה) וחיאנות קרים שסופחה לרוסיה באפריל 1783. במאה ה-19 נוספו לתחום המושב חבל בסרביה (1812) ופולין הקונגרסאית או ממלכת פולין (1815), היינו ישות מדינית אוטונומית שנוצרה והועברה לאימפריה הרוסית על פי החלטות קונגרס וינה (1815). בראשית הקמת תחום המושב, אף קטגוריה של יהודים לא קיבלה זכות לישיבת קבע מחוץ לתחום המושב. במרוצת השנים קטגוריות מסוימות (סוחרים עשירים, בעלי השכלה גבוהה וכו') קיבלו רשות לצאת מתחום המושב. אולם מעטים בלבד ענו לדרישות השלטונות והרוב המוחלט של יהדות רוסיה היה כולא בתחום המושב. תחום המושב בוטל סופית רק לאחר מהפכת פברואר 1917.⁴

במהלך המאה ה-19 עברה החברה היהודית בתחום המושב תהפוכות רבות. יש והורחב תחום סמכויותיה, ויש וצומצם; יש והשלטונות הקלו בתקנות ויש והחמירו. אך ניסיונות בודדים לשפר את מצבם של יהודי רוסיה כשלו מסיבות שונות. יתר על כן, גזירות נוספות הוטלו עליהם. ב-1827 חייב הצאר ניקולאי הראשון (1825-1855) את יהודי רוסיה בגיוס לצבא. מעתה ואילך, כל קהילה יהודית נאלצה לספק מדי שנה עשרה חיילים לאלף גברים (שיטת הקנטוניסטים). תחילה לא הייתה לממשל מדיניות ניצור מכוונת והובטח כי המגויסים יורשו לקיים את דתם. ואולם, החל מ-1843 השתנתה מדיניות זו והרשויות הפעילו כפייה כדי לנצר מגויסים יהודיים. כתוצאה ממדיניות זו, כ-25,000 חיילים יהודים המירו את דתם.⁵ בה בעת הורה ניקולאי הראשון על צמצום שטח תחום המושב ועל פינוי היהודים מדרום לטביה וערי סבסטופול, ניקוליב, קייב, פטרבורג ומוסקבה. יהודים בעלי השכלה גבוהה הורשו להיכנס לשירות הציבורי, אולם באזורים המערביים של האימפריה בלבד. ב-1844 חוסלו גופי ממשל יהודי אוטונומי ("קהל").⁶ מפעם לפעם החלו להופיע מקרים של עלילת דם.⁷

כמו החברה הכללית ברוסיה, גם החברה היהודית עברה גידול דמוגרפי, אולם קצב הריבוי הטבעי של האוכלוסייה היהודית היה מהיר יותר משום שבאוכלוסייה היהודית שיעורי התמותה היו נמוכים מאשר באוכלוסייה הלא יהודית. במחצית השנייה של המאה ה-19, חל גידול דמוגרפי עצום

Albert S. Lindemann, *Esau's Tears: Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), pp. 61-64.

Michael Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1983), pp. 22-24.

Simon Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2014), pp. 31-32.

Albert S. Lindemann, *The Jew Accused: Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank), 1894-1915* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), p. 34.